

ІСТОРІЯ

УДК 94(477):070](73=161.2)

Леся БІЛОВУС

Тернопіль, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4882-4511>

Оксана ГОМОТЮК

Тернопіль, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2856-8541>

ДІЯЛЬНІСТЬ ГАРВАРДСЬКОГО ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ ПІСЛЯ 1991 РОКУ В НАПРЯМІ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (В ОЦІНЦІ УКРАЇНСЬКОМОВНОЇ ПЕРІОДИКИ США)

У статті висвітлено напрями роботи Гарвардського інституту українських студій після 1991 року – відомого українського осередку в Америці, який постійно здійснює різновекторну науково-дослідну, педагогічну і видавничу діяльність. Громада наших співвітчизників завдячує «українському Гарвардові» доступом до всіх бібліотек світу, правом голосу в науці, легалізацією свого становища (як самостійної сторони) у дискусійних наукових питаннях, культурним визнанням. Це авторитетна академічна платформа для подальшого поширення українських студій у Північній Америці, з якої українці за океаном звертаються до інтелектуального світу, зокрема США, – світу, який формує політичний світогляд і впливає на реальну політику будь-якої держави. Таким чином, Український науковий інститут Гарвардського університету (УНІГУ)

© Леся Біловус, Оксана Гомотюк, 2021.

покликаний стати науковим освітянським центром для українства з метою збереження його національної ідентичності.

Однак досліджень діяльності УНІГУ через призму українськомовної періодики немає, що, поряд із потребою вивчення цієї наукової проблеми як одного із важливих аспектів збереження національної ідентичності в діаспорі, визначає актуальність нашого дослідження. Його основу складає аналіз матеріалів, опублікованих в українськомовній пресі США: газетах «Свобода» та «Міст». Ці публікації є першоджерелами для досліджуваного питання.

Напередодні відновлення Україною незалежності зусилля УНІГУ зосереджувалися на підтримці державотворчих процесів у нашій державі. На основі аналізу змісту матеріалів української преси, що виходить у США, робимо висновок про те, що сьогодні робота закладу зі збереження національної ідентичності спрямована на розширення й удосконалення розпочатих раніше проєктів: збільшення фінансування для популярної серед студентів Літньої школи українознавства, поповнення фонду бібліотеки українськими книгами, постійна фінансова підтримка важливих дослідних проєктів, як, наприклад, про Голодомор 1932-33 років, про Україну ХХ століття, про тисячолітню християнську спадщину України й інших. Інститут намагається відповідати сучасним потребам: відстежує та аналізує актуальну інформацію про Україну, шукає нових партнерів для співпраці, організовує конференції, працює з іншими науковими осередками над спільними видавничими проєктами, готує нові кадри, які поступово перейматимуть від старшого покоління естафету розвитку української науки.

Ключові слова: Гарвардський університет, Український науковий інститут, українські студії, США, українська діаспора, українськомовна періодика.

Lesia BILOVUS

Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4882-4511>

Oksana HOMOTIUK

Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2856-8541>

ACTIVITIES OF HARVARD UKRAINIAN RESEARCH INSTITUTE AFTER 1991 AIMED AT NATIONAL IDENTITY PRESERVATION (BASED ON THE ASSESSMENT OF UKRAINIAN PERIODICALS OF THE USA)

The article shows the main trends of work of Harvard Ukrainian Research Institute after 1991 – the famous Ukrainian centre in America which has been doing

versatile research, pedagogical activities and publishing. Due to «the Ukrainian Harvard» the community of our countrymen got an access to all libraries of the world, merited the acknowledgement in science, legalized their position (as an independent party) in controversial scientific issues, got a cultural recognition. This is the authoritative academic platform for further spreading of Ukrainian studies in North America, from which the Ukrainians, being over the ocean, speak to the intellectual world, including the United States – the world that develops the political outlook and influences the real political activity of any state. Thus, the Ukrainian Research Institute of Harvard University (HURI) was meant to become the scientific educational centre for Ukrainians aimed at preserving their national identity.

However, there is no research of the HURI's activities through the prism of Ukrainian-language periodicals, which determines the necessity to study this scientific problem as one of the important aspects of national identity preservation in the diaspora and defines the relevance of our study. The article is based on the analysis of publications taken from Ukrainian newspapers of the USA: «Svoboda» and «Mist». The materials of this periodicals were used as a primary sources for our research.

Before the restoration of Ukrainian independence, HURI's efforts were focused on supporting of state-building processes in our country. The analysis of the content of the Ukrainian press published in the United States, showed that nowadays work of the Research Institute to preserve national identity is aimed at expanding and improving projects which were previously launched: increasing funding for the popular Summer School of Ukrainian Studies, replenishing the library with Ukrainian books, constant financial support of important research projects, such as the Famine of 1932-33, Ukraine of the XX century, the millennial Christian heritage of Ukraine and others. The Institute tries to meet modern needs: monitors and analyzes current information about Ukraine, seeks new partners for cooperation, organizes conferences, works with other research centers in joint publishing projects, prepares new staff who will gradually take over the development of Ukrainian science from the older generation.

Keywords: Harvard University, Harvard Ukrainian Research Institute, Ukrainian Studies, USA, Ukrainian Diaspora, Ukrainian-language periodicals.

Постановка проблеми. Одним із наслідків потрясінь Другої світової війни було переселення до США нової досить чисельної групи українських емігрантів. Цей приплив «свіжої крові» мав велике значення, бо на створеному старшою заробітчанською еміграцією економічному підґрунті, нові національно і політично свідомі переселенці змогли розгорнути набагато ширшу діяльність. Постає цікавий контраст: старші емігранти та їх організації вже почали включатися в американське суспільне життя, але при тому дуже часто втрачали зв'язок з українством; нова еміграція, навпаки, спрямувала всю енергію на своє самозбереження як національної групи. Від американського життя, яким перед тим мало цікавилися і про яке мало знали, вони майже повністю відмежувалися. У своїй важливій праці з метою збереження української

ідентичності вони користувалися тими ж засобами, що і в Галичині, опиралися на досвід, здобутий у міжвоєнний період. Серед певної байдужості до науки українські вчені намагалися робити дослідження в кількох крайових установах, а згодом пройшли через фільтр міграційних таборів. У США вони продовжують працювати, роблячи вагомий внесок в українську науку. Але до американської академічної спільноти наші дослідники не долучалися, обмежуючи тим ефективність своєї роботи і можливість залучення нових науковців. Проте один сегмент українців все-таки мусив улитися в американське суспільне життя. Це були студенти, які в силу свого виховання вже в американських школах не могли залишитись ізольованими від процесів, що відбуваються у новій країні. Приймаючи факт, що у США саме наука є основою політичної і суспільної діяльності, українські студенти почали впроваджувати цей принцип і в українське життя. Вони зрозуміли, що емігрантська політика консервування стану «збереження в собі», «життя минулим» не має перспектив. Тільки наука, рівень якої відповідатиме американській, принесе користь поневоленій Україні. Наукові дослідження не можуть бути в ізоляції, а лише в творчому зв'язку з цілим науковим світом. Тому українські студенти ухвалили єдине можливе рішення: включити українську науку в американський академічний світ, створити кафедру українознавчих дисциплін у провідному американському університеті.

У 1957 р. Союз українських студентських товариств Америки (СУСТА) запропонував громадськості заснувати кафедри українознавства в одному з найбільш відомих американських університетів, щоб таким чином сприяти збереженню й розвитку української науки. Було закладено Фонд кафедр українознавства (ФКУ), який збирав кошти, що надходили від українських громад США і Канади на фінансування української кафедри. У 1968 році наукова рада ФКУ, яка складалася з українських професорів різних американських університетів і колегій, вибрала Гарвард як науковий заклад, що найбільше відповідає програмі українських студій, особливо тому, що цей університет мав давні традиції у царині східноєвропейських студій [Брюховецька, 2010; Гайда, 1968, С. 4; Наука чи просвіта, 1968, С. 3; Нові завдання, 1968, С. 3]. Отже, Український науковий інститут Гарвардського університету (УНІГУ) був покликаний стати науковим освітянським центром для українства з метою збереження його національної ідентичності.

Аналіз досліджень. Феномен діаспори став об'єктом дослідження у працях О. Воловини, І. Зєлика, В. Маркуся, Г. Миронюк, Л. Біловус, С. Віднянського, Ф. Заставного, С. Лазебника, Л. Лещенка, Ю. Макара, В. Потульницького, В. Трощинського, А. Шлепакова. Наукових розвідок, присвячених саме діяльності УНІГУ зі збереження національної ідентичності, не так багато. В основному це питання вивчали представники української діаспори: О. Домбровський, О. Оглоблин, О. Прицак, М. Чубатий, Д. Штогрин. Серед українських науковців назовемо А. Атаманенко, І. Недошитко, Н. Шевченко та ін. Однак досліджень діяльності УНІГУ через призму українськомовної періодики

немає, що разом із потребою вивчення цієї наукової проблеми як одного із важливих аспектів збереження національної ідентичності в діаспорі, визначає актуальність нашого дослідження. В його основу покладено аналіз змісту публікацій газет «Свобода» та «Міст». Їх матеріали стали першоджерелами для досліджуваного питання.

Мета розвідки – дослідження діяльності Українського наукового інституту Гарвардського університету (після 1991 р.) зі збереження національної ідентичності, висвітленої в українськомовній періодиці США.

Виклад матеріалу. Напередодні відновлення Україною незалежності зусилля УНІГУ зосереджувалися на підтримці державотворчих процесів у нашій державі. Використовуючи можливості Гарвардського університету, Інститут збільшив штат співробітників, які спеціалізувалися з історії Східної Європи, соціології, міжнародних взаємин і політики, щоб дати американській і міжнародній спільноті, яка починала спілкуватися з Україною за нових і ще не визначених умов, перспективні дослідження та експертизу. У вересні 1991 р. за посередництвом Інституту і Гарвардської школи управління ім. Дж. Кенеді у Гарварді вперше в історії США було прийнято українську державну делегацію [Майкл, 2004, С. 5].

З відновленням незалежності України в УНІГУ (спільно із Школою політичних наук ім. Дж. Ф. Кенеді Гарвардського університету) розпочалася Програма дослідження процесів демократизації в Україні, яка зосереджувала увагу на далекосяжних соціальних, економічних і культурних змінах у сучасній Україні. Така спрямованість програми не тільки відповідає загальному завданню УНІГУ – зміцнювати і розвивати українознавчі дослідження, але й продовжувати і розширювати розпочату в цьому напрямі діяльність.

У вересні 1991 р. Голова Верховної Ради України Л. Кравчук під час свого перебування в США виступив у Школі політичних наук ім. Кенеді на запрошення організаторів Проєкту економічної реформи в Україні (ПЕРУ) й УНІГУ. У цей же період міністр України в справах власності і підприємництва В. Лановий запросив професора В. Гогена, директора гарвардського Проєкту економічної реформи в Україні, очолити групу західних радників для допомоги у розробці програми широкомасштабної приватизації в Україні. Група гарвардських дослідників проблем розвитку товарообміну на чолі з президентом Корпорації центру товарів Х. Ульріхом, разом з українськими колегами започаткувала програму підтримки товарного ринку, який тільки зароджувався в Україні. К. Бостік, що працював у відділі новин телемережі Ей-Бі-Сі, став співробітником Гарвардського бюро ПЕРУ в Києві з метою дослідження стану українського телебачення і стратегій його включення до західних пресових каналів, підготував довідник про українську пресу та дайджест про план дій в Україні для західної преси. Він також провів серію лекцій для українських журналістів про доступ до західних засобів інформації та особливості моніторингу публікацій про Україну в західній пресі [Гарвардська програма, 1991, С. 3].

В інформаційному просторі українців США значна роль відводиться знаковим постатям – громадським діячам, науковцям тощо, які відіграли вагомий роль у становленні та розвитку УНІГУ. Саме у контексті їх біографій постає і сама історія «українського Гарварду» [Упокоївся, 2001, С. 3]

Із 1970 року в Гарвардському університеті проводиться щотижневий семінар українознавства, який є постійним форумом для обміну результатами наукових досліджень і своєрідною методологічною майстернею. На семінарі студенти, аспіранти і професори, що вивчають українські теми у Гарварді, спільно з дослідниками, запрошеними з інших університетів і наукових установ Північної Америки, України та інших країн Європи, обговорюють свої наукові дослідження. Семінари охоплюють широкий діапазон дисциплін: архівні дослідження, проблеми політичних наук, історії, економіки, літературної критики, філології, лінгвістики, археології, демографії, урбаністики тощо [З Гарвардської, 1995, С. 3]. У липні 1995 р. в Гарвардському університеті відбувся однотижневий семінар «Україна: сучасні напрями, майбутні перспективи», на якому виступали історики, політичні науковці, економісти і члени Верховної Ради України. Це один із багатьох заходів, які УНІГУ організовує для державних урядовців, журналістів, працівників міжнародних, академічних та комерційних установ з метою поглибити знання зацікавлених в українських справах професіоналів [Гарвардський, 1995, С. 3]. Крім того, науковці УНІГУ практикують гостьові лекції в інших американських університетах з метою поширити знання про Україну та українців як давню та самодостатню націю. Зокрема, директор УНІГУ д-р Р. Шпорлюк виступив у Канзаському університеті з доповіддю «Формування української нації: польське сполучення», спонсором якої став Меморіальний фонд ім. Марії Палій, заснований у 1977 році [Доповідь, 2001, С. 11].

Відновити національну гідність і свідомість без знання своєї історії та культури неможливо. Тому «український Гарвард» приділяє велику увагу вивченню джерел української культури й історії. Серед уже закінчених проєктів найпомітнішим є довідник архівів та архівних сховищ України д-р Патриції Кенне ді-Гримстед (1,107 ст.). Це видання унікальне, а тому АН України погодилась перекласти його українською мовою і перевидати. Розвивається в Гарварді й архівна праця: розробляється електронний «банк інформації» з метою упорядкування покажчиків для архівів, пошуку інформації тощо. Більшість видань Гарвардського проєкту готуються на основі мікрофільмів, які надходять з України. Фінансову допомогу надає ФКУ. Є ще інші проєкти допомоги, як наприклад, здійснення обміну фахівців, установлення комп'ютерної друкарської техніки в інститутах і видавництвах Києва та Львова, які ширять українську культуру [Працюють, 1991, С. 1].

У 1991 р. співробітника УНІГУ д-ра А. Плігузова як знавця джерел церковної історії XIV–XVI ст. запрошено долучитися до роботи з підготовки до друку збірки давніх актів Київської Митрополії і всієї Русі з XIV-XV століть. Це спільне видання УНІГУ та Інституту історії СРСР. Справа в тому, що багато

цінних архівних матеріалів – унікальних джерел з історії України – упродовж століть знаходилися в Москві та Петербурзі. Можливість працювати із цими джерелами була в небагатьох українських учених через утруднений доступ до них; використання таких матеріалів контролювали люди, зовсім не пов'язані з наукою. У 1989 р. директор УНІГУ професор О. Прицак вперше домовився з директором архіву ЦДАСД в Москві д-ром М. Лукичевим про те, що УНІГУ буде одержувати копії усіх документів, необхідних для вивчення історії України. На початок 90-х років минулого століття УНІГУ вже отримав біля 6000 копій, а серед них – ще не опублікований інвентар фонду «Малоросійські справи» за 1522–1700 рр., складений у 1779 р. відомим українським археографістом М. Бантишем-Каменським, працівником архіву колегії Закордонних справ у Москві. Також отримано копії договорів між Москвою і Військом Запорізьким за 1648–1709 рр., матеріали з фонду «Відносини з Туреччиною» про діяльність гетьмана Пилипа Орлика в 1711–1712, 1730, 1734–1735 рр., різні карти і плани України XVII–XVIII ст. тощо. Для українських істориків це стало унікальною нагодою, щоб заповнити прогалини в документуванні нашої історії. Саме цим займався «український Гарвард» [Праця, 1991, С. 1; Унікальні, 1991, С. 3].

Завданням «Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства» є дати світові найцінніші твори стародавньої української літератури. Оскільки на Заході літературну діяльність в Україні прийнято трактувати як спадщину російської культури, мета цього проєкту полягає у представленні пам'яток княжих часів як частини української літератури. Один зі способів досягнення цієї мети – переклад давніх творів англійською мовою. У Гарварді цю роботу виконують кваліфіковані фахівці з великим науковим стажем, а видання перекладів творів української літератури під емблемою Гарвардського університету (зі вступами, анотаціями, покажчиками, бібліографією тощо) гарантуватиме, що їх позитивно сприйматимуть англомовні вчені та інтелігенція [Готується, 1991, С. 2, 4]. Як пише газета «Свобода», американська державна установа Національна фундація для гуманістики (НФГ) у Вашингтоні у відповідь на офіційне прохання УНІГУ виділила 220.000 дол. гарвардському проєктові для відзначення Тисячоліття хрещення Руси-України на фінансування перекладів творів української літератури англійською мовою, які увійдуть до серії «Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства». Надана дотація НФГ свідчить про повне визнання та допомогу українській справі, особливо у той період, коли престиж української культури в світі зростає унаслідок подій в Україні у 90-х роках минулого століття. Важливо, що дотацію від НФГ на поширення україністики УНІГУ отримав вже вдруге, що свідчить про його високу оцінку в американському науковому світі. Перша дотація (205.000 дол.) була надана УНІГУ у 1987 р. на здійснення перекладів 13-ти творів давньої української літератури, Галицько-Волинського та Київського літописів, «Життя княжих святих», полемічних творів XVII століття Крєвзи і Копистенського та ін. Нова дотація НФГ призначалась для покриття видатків на переклади восьми збірок творів XVI–XVIII ст., у тому числі «Густинського літопису»,

«Хроніки Ф. Софоновича», «Історії Русів», вибраних праць М. Смотрицького, К. Саковича, І. Вишенського, В. Григоровича-Барського, П. Могили.

У наступних номерах «Свободи» презентовано видання, що увійшли до серії «Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства»: «Ізборник Святослава» [Фундація, 1991, С. 1, 3], тритомний рукописний щоденник гетьмана Пилипа Орлика (1720–1731 рр.) із передмовою О. Субтельного про дипломатичну діяльність гетьмана у контексті формування антиросійського союзу та О. Прицака – про зміст політичної концепції Пилипа Орлика, що відрізняється від народницьких і націоналістичних програм ХІХ і ХХ ст. [Цибульський, 1991а, С. 1, 8; Цибульський, 1991b, С. 1, 3], «Велика війна Богдана Хмельницького» Г. Грабянки [Цибульський, 1992b, С. 2–3], «Агіографії Київської Русі», що містить найстаріші та найкращі праці давньої української житійної літератури у перекладі англійською мовою [Цибульський, 1995b, С. 2], «Повчальна проза Київської Русі» [Цибульський, 1995а, С. 6].

У 1996 р., коли українські церковні та наукові інституції відзначали 400-річчя Берестейської унії, УНІГУ організував цикл публічних лекцій і випуск наукових праць про історію і значення цієї події [Видання, 1995, С. 3]. Вийшла монографія англійською мовою, присвячена М. Смотрицькому [Цибульський, 1996, С. 3]. Крім того, д-р Ф. Томпсон, очільник Бельгійської асоціації українців, у Центрі європейських студій Гарвардського університету прочитав лекцію про історичний контекст Берестейської унії [У Гарварді, 1996, С. 1, 3]. Оскільки такі видання та доповіді вносять у західний англословний світ українську проблематику й інколи стають самотнім українським голосом в американських та європейських дискусіях, де формується сучасне розуміння східноєвропейської історії, їх поява повинна стати пріоритетом для всіх українців.

У серії УНІГУ «Студії про Османські документи, що відносяться до України і чорноморських теренів» вийшов «Митний реєстр Кафи 1487 –1490 рр.», автором якого є відомий історик Османської імперії, професор Г. Іналджик з Чикагського університету [Нове, 1996, С. 4]. Це видання, опубліковане «українським Гарвардом», не просто вміщує повні дані османського реєстру. Серія есеїв автора є і коментарем до реєстру, й основним дослідженням адміністративного та господарського життя Кафи – відносно мало вивченої частини Османської імперії.

У 2002 р. видавництво УНІГУ, завдяки Видавничому фондові ім. Омеляна та Ірини Волинців, опублікувало англословну працю «Царі та козаки. Дослідження з іконопису» вченого-історика Сергія Плохія, професора Альбертського університету (Едмонтон, Канада). У монографії цікаво проаналізовано самобачення українського козацтва, культурний, релігійний та політичний простір, у якому творилася та реалізувалася його ідентичність [Шевчук, 2002, С. 19].

Від 1977 р. виходить заснований УНІГУ щорічний журнал «Гарвардські українознавчі студії», що має поважну репутацію в академічному світі. Його міжнародний масштаб добре представлений у складі понад 30-членної

редакції, до складу якої входять дослідники українознавчих питань з України, Польщі, Чехії, Словаччини, Румунії, Ізраїлю, Австрії, Німеччини, Франції, Великобританії, Канади і США [Цибульський, 1993а, С. 2]. Наприклад, том XV (1992) цікавий публікацією «Спогадів» черниці Марії К. Шембек про митрополита Андрея Шептицького [Цибульський, 1992а, С. 2], а томи XXXII–XXXIII складають двотомник на честь 70-річчя професора Г. Грабовича – дослідження, у якому охоплено широке коло тем, що відображають інтереси науковця [Клен, 2016].

Від 1992 р. УНІГУ почав видавати новий щорічний «Бюлетень», який інформуватиме про українознавчі програми Гарварду [Цибульський, 1992с, С. 2–3]. Саме значні пожертви українських меценатів (В. Юрковського, Є. Омельського, Ярослава та Ольги Дужих, Мирослава й Ірени Колтунюків, Омеляна й Ірени Волинців, П. Санка, Петра й Емілії Куликів) і відсотки з постійних фондів, створених у Гарварді, уможливили появу майже всіх дотеперішніх гарвардських видань, дають змогу тримати їх високий рівень. [Цибульський, 1993b, С. 2–3].

Матеріали українськомовної періодики української діаспори США свідчать, що Літня школа при УНІГУ – унікальна програма в Північній Америці, яка передбачає сім тижнів інтенсивних занять із різних українознавчих предметів, затверджених і акредитованих Гарвардським університетом. Спонсорами цієї програми, заснованої у 1971 році, є Літня школа Гарвардського університету та УНІГУ [Волощук, 2009, с. 9; Приймаються, 1991, С. 1, 4]. У часи, коли про Україну ніхто не чув та й не хотів чути, це були перші заклади такого типу на американському континенті, тож не дивно, що першими студентами школи стали переважно нащадки українських емігрантів. Для них це було своєрідне продовження їхніх етнічних студій – з малою надією знайти застосування набутим знанням в американському бізнесі, політиці чи науці. Незважаючи на це, з числа цих ентузіастів вийшло чимало знаних в українській громаді та за її межами громадських діячів, митців, учених.

Ситуація кардинально змінилася після 1991 року, коли з появою незалежної української держави україністика перестала бути екзотикою. Того ж року у Літній школі змогли взяти участь не тільки охочі зі США, Канади, Європи, Південної Америки, Австралії, а й з України. Стипендії для них було надано Міжнародним фондом відродження, Українською Американською асоціацією бізнесменів і професіоналів Нью-Йорка, Нью-Джерсі та меценатами ФКУ [Гарвардська, 1997, С. 7; Четверть століття, 1996, С. 2, 3]. Літня програма включає початковий, середній та вищий курси української мови, а також курси української літератури ХХ століття, українського літературного модернізму й авангарду, історії України різних періодів, а також авторські курси (наприклад, «Україна після Сталіна: політика і суспільство в радянській республіці, 1953–91 років», «Політика сучасної України», «Творення новітньої України», «Українська політика і суспільство», «Українська література та народна культура», «Україна як поле лінгвістичної битви»). Викладачами курсів є

фахівці з різних освітньо-наукових установ, розташованих у різних частинах світу, – УНІГУ, Неаполітанський, Альбертський, Манітобський університети, Польська академія наук, Варшавський університет, заклади вищої освіти й наукові установи України).

Відгуки учасників свідчать про те, що провести літо в Гарвардській літній школі корисно і цікаво. Інститут дає змогу студентам послухати не лише акредитовані університетські лекції з українознавства, але й відвідувати додаткові заняття, які проводять відомі науковці, переглянути фільми про українську культуру та суспільство. Тижневі «круглі столи» й екскурсії є доброю нагодою для студентів, щоб підвищувати свій рівень володіння українською мовою. Учасники програми мають доступ до дослідних та навчальних засобів Гарвардського університету, бібліотек і музеїв, а також знайомляться із місцями, пов'язаними з історією США, готують театральну виставу, переглядають сучасні українські фільми. Програма культурних імпрез і громадських заходів традиційно є насиченою і цікавою. Організовані заходи мають подвійну мету: по-перше, дати можливість студентам і всім зацікавленим українською тематикою послухати фахівців у сфері культури, політики, літератури, студій діаспори, а по-друге, створити сприятливі умови для знайомства студентів між собою. Для багатьох із понад 1800 студентів Літньої школи, які вийшли з її стін за тридцять років плідної діяльності, вона стала початком дружби для одних і сім'ї для інших [Літня, 1995, С. 4; Літня, 1996, С. 4; Літня, 1997, С. 4; Підготовляють, 1993, С. 1, 3; Українське, 2001, с. 5; 63 студенти, 1991, С. 1].

1995 року вперше в історії Літньої школи українознавства більшість її студентів (понад 55 %) були неукраїнського походження. Крім американців і канадців, тут побували студенти з Австрії, Німеччини, Великобританії, Бразилії і навіть Японії. Разом з етнічним складом змінюється і статус учасників Школи – майже половину з них (45%) становлять студенти, що навчаються на магістерських програмах, а ще 10% – люди з вищою освітою. Усе це незаперечно доводить, що Гарвардська Літня школа українознавства стає дедалі помітнішою і престижнішою в американському академічному світі.

У 1973 р. при УНІГУ започатковано конкурс з української бібліографії і книгознавства ім. Ценків, переможець якого отримує премію 1000 дол. Як зазначено у щорічних повідомленнях, опублікованих в українськомовній періодиці, тематика праць – виключно зі сфери українознавства. Жанр дослідження довільний, наприклад: загальні бібліографії з українознавства, бібліографії окремих дисциплін, тематичні бібліографії, бібліографії життя і творчості окремих авторів, покажчики серійних видань, бібліографічні есе аналітичного чи описового типу, або більш загальні праці, у центрі уваги яких – українська рукописна чи друкована книга як культурне явище [20-й бібліографічний, 1993, С. 3].

У 1994 р. в УНІГУ відбулась міжнародна наукова конференція, присвячена вивченню традицій українських збройних сил. Конференцію спільно організували Український Науковий Інститут та Інститут державних

стратегічних досліджень при Національному університеті державної оборони у Вашингтоні. З цієї нагоди американські й канадські вчені, фахівці військової і загальної історії, політологи та працівники Департаменту оборони й інших державних установ зустрілися з представниками Збройних Сил України й обговорили актуальні питання військового будівництва. У 1995 р. генерал-полковник К. Морозов, перший міністр оборони України, приїхав до США на кількомісячне стажування у Гарвардському університеті. У 1996 р. участь у двотижневому навчанні з питань державної безпеки, який щорічно організує Гарвардська школа управління ім. Дж. Ф. Кеннеді для американських державних службовців, причетних до концептуалізації і практичного оформлення стратегії державної безпеки та захисту міжнародного миру, взяли й українці – І. Смешко, директор Центру стратегічного планування й аналізу при РНБУ і В. Тютюнник, державний експерт секретаріату РНБУ.

Серед заходів, проведених в УНІГУ у 1996 році виділяється семінар для груп українських військових високого рангу. Його програма анонсована як вигідна з точки зору американської зовнішньої політики, оскільки акцентує на розумінні того, що самостійність української держави є позитивним чинником для миру в Європі [Український, 1996, С. 4].

У листопаді 2000 р. президент Гарвардського університету д-р Н. Руденштайн урочисто проголосив про заснування нових стипендій, що уможливають доступ до українознавчих студій українським ученим. Нову стипендійну програму започаткувало подружжя Євгена і Диймел Шклярів, пожертвувавши кошти на цю мету. Це дало змогу щорічно приймати в УНІГУ трьох і більше вчених-українознавців для проведення наукових досліджень.

Вже наступного академічного року до УНІГУ прибуло сім перших стипендіатів – четверо з України, один із Польщі та двоє зі США. Газета «Свобода» опублікувала інтерв'ю з однією з учасниць програми, доктором О. Гнатюк – відомим в Україні і Польщі літературознавцем, фахівцем з української літератури ХХ ст., яка розповіла про перспективи свого наукового проєкту, реалізованого в УНІГУ [Українська, 2002, С. 13]. Стипендіатом УНІГУ був і відомий громадський діяч, архівіст, історик В. В'ятрович [Володимир, 2010, С. 8].

Цією подією започатковано новий етап розвитку Гарвардського центру українських студій. Упровадження стипендійної програми стало можливим завдяки найбільшій на той час індивідуальній пожертві в історії діяльності ФКУ. Стипендія імені Євгена і Диймел Шклярів заснована в дуже актуальний час, коли найбільше не вистачало матеріальних засобів для підтримки нових наукових кадрів [Нова, 2000, С. 3, 5].

У березні 2003 р. у Гарварді УНІГУ організував Міжнародний симпозіум «Діаспора і батьківщина у транснаціональну добу: приклад України». Під час його роботи провідні вчені-соціологи з Канади, США та України обговорили результати своїх найновіших досліджень сучасного стану української діаспори у Північній Америці та її взаємин із незалежною Україною. Показово, що на тридцятому році своєї діяльності УНІГУ організував науковий форум саме

на тему діаспори, пропонуючи громаді, зусиллями якої він був створений у 1973 році, нагоду осмислити свій сучасний стан, перспективи і завдання на майбутнє [Діяспора, 2003, С. 9, 22].

У 2003 році в Гарвардському університеті відбулась конференція про Голодомор 1932-33 рр. Учені Гарварду, спільно з науковцями з Італії, Нідерландів та Франції, оприлюднили висновки своїх нових досліджень. В основу багатьох розвідок покладено відомості з раніше засекречених архівних матеріалів із СРСР. Ці нові студії виразно пов'язують український Голодомор із намаганням Сталіна встановити повний контроль над Україною. Конференцію з таким міжнародним складом учасників спонсорував УНІГУ, а організував і провів її заступник директора інституту д-р Л. Гайда [Гарвардська, 2003, С. 5].

Матеріали українськомовної періодики свідчать про те, що осінній семестр 2008 р. був одним із найбільш плідних за всю історію УНІГУ. За чотири місяці цього семестру Інститут організував та спонсорував велику міжнародну конференцію з нагоди 75-річчя Голодомору в Україні, провів шість обговорень за участю багатьох експертів Групи дослідження України, меморіальну лекцію ім. Зеновії Сохор-Пері, дві книжкові презентації – дев'ятого тому праці Михайла Грушевського «Історія України-Руси» та «Українська драма й театр XVII-XVIII ст.» проф. П. Левін. УНІГУ також став організатором прем'єри уривків із нової опери Вірка Балея «Червона земля (Голод)» та вперше показав у Новій Англії документальний фільм «Живі» про селян, що пережили Голодомор. Лише за один семестр Інститут надав фінансову допомогу шістьом визначним вченим. Завдяки його стипендіям науковці мали змогу проводити дослідження з широкого кола тем, що стосуються української історії, політики, літератури, лінгвістики та культури [Волощук, 2009, С. 9].

У 2017 р. історик, журналістка та лауреат Пулітцерівської премії Ен Апелбаум прочитала в Гарвардському центрі урядових та міжнародних досліджень лекцію «Новий погляд на Голодомор: більшовицька революція та український Голод». Це один із заходів циклу «Україна у вогні революції 1917 року», спонсорованих УНІГУ. Лекція є унікальною у своєму жанрі, тому що її авторка не лише виводить коріння українського Голодомору з російської революції 1917 року, але й пояснює зв'язок між нинішнім станом стосунків між Росією й Україною і подіями 1917 року, а також тими, що сталися під час Голодомору та масових репресій 1930-х років [Волощук, 2017, С. 8, 13].

Із 2018 р. діє програма «МАПА: Цифровий атлас України», створена в УНІГУ з метою впровадження новітніх інформаційних технологій у вивчення сучасної історії України та політичної географії. МАПА – це не просто веб-атлас карт, а повноцінний інтерактивний продукт із необмеженою кількістю відповідей на різні актуальні питання. Вас цікавить, скільки відсотків людей і в яких регіонах України підтримують мігрантів чи воїнів АТО, кількість жертв Голодомору? Тут є вичерпні відповіді у візуальній формі. Дані можна порівнювати між собою. Це Інтернет-платформа, відкрита для всіх охочих, яка буде цікава науковцям, журналістам, аналітикам, а також тим, хто вивчає історію та сучасне

суспільство України. Її створено з використанням новітніх інформаційних технологій для вивчення ключових питань історії України (модулі «Генеалогія Русі», «Історичне Поділля», «Голодомор»), сучасної соціальної та політичної географії [Конрой, 2018, с. 13; Шестак, 2018].

Сьогодні «український Гарвард» розширює розпочату раніше діяльність: збільшує фінансування для популярної серед студентів Літньої школи українознавства, поповнює бібліотеку українськими книгами, постійно фінансує важливі дослідницькі проекти, як, наприклад, про Голодомор 1932-33 років, про Україну ХХ століття, про тисячолітню християнську спадщину України й інші. Останніми роками Інститут намагається відповідати сучасним потребам: відстежує та аналізує актуальну інформацію про Україну, шукає нових партнерів для співпраці, організовує конференції, працює з іншими науковими осередками над спільними видавничими проектами, готує нові кадри, які поступово перейматимуть від старшого покоління естафету розвитку української науки.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Існує думка, що еміграція – будь-яка, не тільки українська, – це деструктивний процес, а не плідний, творчий. Факт заснування «українського Гарварду» заперечує це твердження. Це виправдання нашого буття у США, виконаний обов'язок перед своєю Батьківщиною, втілений у конкретних справах. Створено самостійний центр українознавства, що здійснює різновекторну науково-дослідну, педагогічну і видавничу діяльність. Громада наших співвітчизників завдячує «українському Гарвардові» доступом до всіх бібліотек світу, правом голосу в науці, легалізацією свого становища (як самостійної сторони) у дискусійних наукових питаннях, культурним визнанням. Вона створила авторитетну академічну платформу для подальшого поширення українських студій у Північній Америці, з якої українці за океаном звертаються до інтелектуального світу, зокрема США, – світу, який формує політичний світогляд і впливає на реальну політику будь-якої держави.

Дослідження буття української діаспори США та її ролі у збереженні національної ідентичності, залишатимуться актуальними з огляду на те, що українці за океаном беруть активну участь у державотворенні сучасної України.

Українськомовна періодика продовжує залишатися цінним джерелом інформації, презентуючи актуальні настрої та діяльність українців за кордоном, а тому є широким полем для подальших наукових розвідок.

Список літератури

1. Біловус Л. І. *Українськомовна періодика української діаспори США у збереженні національної ідентичності (1991–2017 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня д. іст. н. за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Тернопіль, 2019. 941 с.*

2. Брюховецька Л. Як робити неможливе або Американський простір української науки. Час і Події. 2010. № 16.
3. Видання Гарварду висвітлюють Берестейську унію. Свобода. 1995. Ч. 147. С. 3.
4. Володимир В'ятрович працюватиме в Гарварді. Свобода. 2010. № 48. С. 8.
5. Волощук П. Вістки з Українського наукового інституту Гарвардського університету. Свобода. 2009. № 10. С. 9, 19.
6. Волощук П. Ен Апелбавн виступала в Бостоні. Свобода. 2017. № 48. С. 8, 13.
7. Гарвардська конференція про Голодомор. Свобода. 2003. № 44. С. 5.
8. Гарвардська літня школа приймає студентів. Свобода. 1997. Ч. 93. С. 7.
9. Гарвардська програма економічних реформ. Свобода. 1991. Ч. 176. С. 3.
10. Гарвардський семінар про сучасну Україну. Свобода. 1995. Ч. 157. С. 3.
11. Готується Гарвардське видання «Ізборника» Святослава. Свобода. 1991. Ч. 59. С. 2, 4.
12. 20-ий бібліографічний конкурс УНІГУ на нагороду ім. Ценків. Свобода. 1993. Ч.23. С. 3.
13. Діяспора й Україна у транснаціональну добу. Свобода. 2003. № 23. С. 9, 22.
14. Доповідь проф. Романа Шпорлюка. Свобода. 2001. № 35. С. 11.
15. З Гарвардської конференційної залі. Свобода. 1995. Ч. 216. С. 3.
16. Клен Є. Контраверсійний Григорій Грабович. Міст. 2016. 12 травня.
17. Конрой К. Проєкт «Мапа» став потужним науковим знаряддям. Свобода. 2018. № 34. С. 13.
18. Літня Школа Українознавства в Гарварді. Свобода. 1995. Ч. 62. С. 4.
19. Літня Школа Українознавства в Гарварді. Свобода. 1996. Ч. 32. С. 4.
20. Літня Школа Українознавства в Гарварді. Свобода. 1997. Ч. 71. С. 4.
21. Майкл Флаєр – новопризначений директор УНІГУ. Свобода. 2004. № 30. С. 5, 12.
22. Нова стипендійна програма в Гарварді. Свобода. 2000. № 50. С. 3, 5.
23. Нове Гарвардське видання. Свобода. 1996. Ч. 100. С. 4.
24. Підготовляють Гарвардську Літню Школу Українознавства. Свобода. 1993. Ч. 36. С. 1, 3.
25. Працюють над джерелами. Свобода. 1991. Ч. 53. С. 1.
26. Праця над архівними матеріалами в українському Гарварді. Свобода. 1991. Ч. 65. С. 3.
27. Приймаються оголошення до Гарвардської Літньої школи. Свобода. 1991. Ч. 50. С. 1, 4.
28. Рябчик М. Четверть століття Літньої школи. Свобода. 1996. Ч. 158. С. 2-3.

29. У Гарварді відбудеться лекція ім. Петришиних. *Свобода*. 1996. Ч. 78. С. 1, 3.
30. Українська тотожність вчора і сьогодні. *Свобода*. 2002. № 15. С. 13.
31. Українське літо в Гарварді. *Свобода*. 2001. № 31. С. 5.
32. Український генерал в Гарварді. *Свобода*. 1996. Ч. 186. С. 4.
33. Унікальні здобутки. *Свобода*. 1991. Ч. 153. С. 3.
34. Упокоївся у Бозі св.п. Степан Хемич. *Свобода*. 2001. № 7. С. 3.
35. Фундація виділила 220.000 дол. на Гарвардський проєкт. *Свобода*. 1991. Ч. 66. С. 1, 3.
36. Цибульський М. В Гарварді вийшов другий том Орликового діарія. *Свобода*. 1991 б. Ч. 202. С. 1, 3.
37. Цибульський М. Великий митрополит у Гарвардському журналі. *Свобода*. 1992 а. Ч. 91. С. 2.
38. Цибульський М. Вийшло нове видання Гарвардського Проєкту Тисячоліття. *Свобода*. 1991 а. Ч. 169. С. 1, 8.
39. Цибульський М. Гарвард видав козацький літопис. *Свобода*. 1992 б. Ч. 23. С. 2.
40. Цибульський М. Гарвардському журналові 15 років. *Свобода*. 1993 а. Ч. 98. С. 2; *Свобода*. 1993. Ч. 99. С. 2.
41. Цибульський М. Гарвардському журналові 15 років. *Свобода*. 1993 б. Ч. 107. С. 2-3.
42. Цибульський М. Нове видання Гарвардського корпусу. *Свобода*. 1995 а. Ч. 164. С. 6.
43. Цибульський М. Нова книжка про Україну після Берестейської унії. *Свобода*. 1996. Ч. 73. С. 3.
44. Цибульський М. Новий бюлетень УНІГУ. *Свобода*. 1992 с. Ч. 144. С. 2-3.
45. Цибульський М. Перлини літератури княжої доби в Гарвардському виданні. *Свобода*. 1995 б. Ч. 24. С. 2.
46. Шевчук Ю. Публікації Українського наукового інституту в Гарварді. *Свобода*. 2002. № 42. С. 19.
47. Шестак А. Цифровий атлас. Міст. 2018. 24 жовтня.
48. 63 студенти навчаються в Гарвардській Літній Школі. *Свобода*. 1991. Ч. 144. С. 1.

References

1. Bilovus L. I. *Ukrainskomovna periodyka ukrainiskoi diaspory SShA u zberezhenni natsionalnoi identychnosti (1991–2017 rr.) [Ukrainian-language periodicals of the Ukrainian Diaspora in the USA in the national identity preservation (1991–2017)]: dys. na zdobuttia nauk. stupenia d. ist. n. za spetsialnistiu 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Ternopil, 2019. 941 p (In Ukrainian).*

2. Briukhovetska L. Yak robyty nemozhlyve abo Amerykanskyi prostir ukrainskoi nauky [How to do the impossible or the American space of Ukrainian science]. *Chas i Podii*. 2010. № 16 (In Ukrainian).
3. Vydannia Harvardu vysvitliuiut Beresteisku uniiu [Harvard publications cover the Brest Union]. *Svoboda*. 1995. Ch. 147. P. 3 (In Ukrainian).
4. Volodymyr Viatrovych pratsiuvatyme v Harvardi [Volodymyr Vyatrovych will work at Harvard]. *Svoboda*. 2010. № 48. P. 8 (In Ukrainian).
5. Voloshchuk P. Vistky z Ukrainskoho naukovooho instytutu Harvardskoho universytetu [News from the Ukrainian Research Institute at Harvard University]. *Svoboda*. 2009. № 10. P. 9, 19 (In Ukrainian).
6. Voloshchuk P. En Apelbavn vystupala v Bostoni [Anne Apelbawn performed in Boston]. *Svoboda*. 2017. № 48. P. 8, 13 (In Ukrainian).
7. Harvardska konferentsiia pro Holodomor [Harvard Conference on the Holodomor]. *Svoboda*. 2003. № 44. P. 5 (In Ukrainian).
8. Harvardska litnia shkola pryimaie studentiv [Harvard Summer School accepts students]. *Svoboda*. 1997. Ch. 93. P. 7 (In Ukrainian).
9. Harvardska prohrama ekonomichnykh reform [Harvard Economic Reform Program]. *Svoboda*. 1991. Ch. 176. P. 3 (In Ukrainian).
10. Harvardskyi seminar pro suchasnu Ukrainu [Harvard seminar on modern Ukraine]. *Svoboda*. 1995. Ch. 157. P. 3 (In Ukrainian).
11. Hotuietsia Harvardske vydannia «Izbornyka» Sviatoslava [The Harvard edition of Sviatoslav's Izbornik is being prepared]. *Svoboda*. 1991. Ch. 59. P. 2, 4 (In Ukrainian).
12. 20-yi bibliografichni konkurs UNIHU na nahorodu im. Tsenkiv [The 20th UNIGU bibliographic competition for the award named after Tsenkiv]. *Svoboda*. 1993. Ch.23. P. 3 (In Ukrainian).
13. Diiaspora y Ukraina u transnatsionalnu dobu [Diaspora and Ukraine in the transnational era]. *Svoboda*. 2003. № 23. P. 9, 22 (In Ukrainian).
14. Dopovid prof. Romana Shporliuka [Report of prof. Roman Shporlyuk]. *Svoboda*. 2001. № 35. P. 11 (In Ukrainian).
15. Z Harvardskoi konferentsiinoi zali [From the Harvard Conference Room]. *Svoboda*. 1995. Ch. 216. P. 3 (In Ukrainian).
16. Klen Ye. Kontraversiinyi Hryhorii Hrabovych [Controversial Hryhorii Hrabovych]. *Mist*. 2016. 12 travnia (In Ukrainian).
17. Konroi K. Proiekt «Mapa» stav potuzhnym naukovym znariaddiam [The Map project has become a powerful scientific tool]. *Svoboda*. 2018. № 34. P. 13 (In Ukrainian).
18. Litnia Shkola Ukrainoznavstva v Harvardi [Harvard Summer School of Ukrainian Studies]. *Svoboda*. 1995. Ch. 62. P. 4 (In Ukrainian).
19. Litnia Shkola Ukrainoznavstva v Harvardi [Harvard Summer School of Ukrainian Studies]. *Svoboda*. 1996. Ch. 32. P. 4 (In Ukrainian).
20. Litnia Shkola Ukrainoznavstva v Harvardi [Harvard Summer School of Ukrainian Studies]. *Svoboda*. 1997. Ch. 71. P. 4 (In Ukrainian).

21. Maikl Flaier – novopryznachenyi dyrektor UNIHU [Michael Flyer is the newly appointed director of UNIGU]. Svoboda. 2004. № 30. P. 5, 12 (In Ukrainian).
22. Nova stypendiina prohrama v Harvardi [New scholarship program at Harvard]. Svoboda. 2000. № 50. P. 3, 5 (In Ukrainian).
23. Nove Harvardske vydannia [New Harvard edition]. Svoboda. 1996. Ch. 100. P. 4 (In Ukrainian).
24. Pidhotovliaiut Harvardsku Litniu Shkolu Ukrainoznavstva [The Harvard Summer School of Ukrainian Studies is being prepared]. Svoboda. 1993. Ch. 36. P. 1, 3 (In Ukrainian).
25. Pratsiuiut nad dzherelamy [Work on sources]. Svoboda. 1991. Ch. 53. P. 1 (In Ukrainian).
26. Pratsia nad arkhivnymi materiialamy v ukrainskomu Harvardi [Work on archival materials at the Ukrainian Harvard]. Svoboda. 1991. Ch. 65. P. 3 (In Ukrainian).
27. Pryimaiutsia oholoshennia do Harvardskoi Litnoi shkoly [Harvard Summer School ads are accepted]. Svoboda. 1991. Ch. 50. P. 1, 4 (In Ukrainian).
28. Riabchuk M. Chvert stolittia Litnoi shkoly [A quarter of a century of summer school]. Svoboda. 1996. Ch. 158. P. 2-3 (In Ukrainian).
29. U Harvardi vidbudetsia leksiia im. Petryshynykh [Harvard will host a lecture. Petrishynykh]. Svoboda. 1996. Ch. 78. P. 1, 3 (In Ukrainian).
30. Ukrainska totozhnist vchora i sohodni [Ukrainian identity yesterday and today]. Svoboda. 2002. № 15. P. 13 (In Ukrainian).
31. Ukrainske lito v Harvardi [Ukrainian summer at Harvard]. Svoboda. 2001. № 31. P. 5 (In Ukrainian).
32. Ukrainskyi heneral v Harvardi [Ukrainian general at Harvard]. Svoboda. 1996. Ch. 186. P. 4 (In Ukrainian).
33. Unikalni zdobutky [Unique achievements]. Svoboda. 1991. Ch. 153. P. 3 (In Ukrainian).
34. Upokoivsia u Bozi sv..p. Stepan Khemych [He rested in the God of St. Stepan Hemic]. Svoboda. 2001. № 7. P. 3 (In Ukrainian).
35. Fundatsiia vydilyla 220.000 dol. na Harvardskyi proiekt [The foundation has allocated \$ 220,000. on the Harvard project]. Svoboda. 1991. Ch. 66. P. 1, 3 (In Ukrainian).
36. Tsybul'skyi M. V Harvardi vyishov druhyi tom Orlykovoho diiariia [The second volume of Orlyk's diary was published at Harvard]. Svoboda. 1991 b. Ch. 202. P. 1, 3 (In Ukrainian).
37. Tsybul'skyi M. Velykyi mytropolyt u Harvardskomu zhurnali [Grand Metropolitan in Harvard Magazine]. Svoboda. 1992 a. Ch. 91. P. 2 (In Ukrainian).
38. Tsybul'skyi M. Vyishlo nove vydannia Harvardskoho Proiektu Tysiacholittia [A new edition of the Harvard Millennium Project has been released]. Svoboda. 1991 a. Ch. 169. P. 1, 8 (In Ukrainian).

-
39. Tsybul'skyi M. *Harvard vydav kozatskyi litopys [Harvard published a Cossack chronicle]*. Svoboda. 1992 b. Ch. 23. P. 2 (In Ukrainian).
 40. Tsybul'skyi M. *Harvardskomu zhurnalovi 15 rokiv [Harvard magazine is 15 years old]*. Svoboda. 1993 a. Ch. 98. P. 2; Svoboda. 1993. Ch. 99. P. 2 (In Ukrainian).
 41. Tsybul'skyi M. *Harvardskomu zhurnalovi 15 rokiv [Harvard magazine is 15 years old]*. Svoboda. 1993 b. Ch. 107. P. 2-3 (In Ukrainian).
 42. Tsybul'skyi M. *Nove vydannia Harvardskoho korpusu [New edition of the Harvard Corps]*. Svoboda. 1995 a. Ch. 164. P. 6 (In Ukrainian).
 43. Tsybul'skyi M. *Nova knyzhka pro Ukrainu pislia Beresteiskoi unii [A new book about Ukraine after the Brest Union]*. Svoboda. 1996. Ch. 73. P. 3 (In Ukrainian).
 44. Tsybul'skyi M. *Novyi biuleten UNIHU [New UNIGU bulletin]*. Svoboda. 1992 s. Ch. 144. P. 2-3 (In Ukrainian).
 45. Tsybul'skyi M. *Perlyny literatury kniazhoi doby v Harvardskomu vydanni [Pearls of princely literature in the Harvard edition]*. Svoboda. 1995 b. Ch. 24. P. 2 (In Ukrainian).
 46. Shevchuk Yu. *Publikatsii Ukrainskoho naukovooho instytutu v Harvardi [Publications of the Ukrainian Scientific Institute at Harvard]*. Svoboda. 2002. № 42. P. 19 (In Ukrainian).
 47. Shestak A. *Tsyfrovyy atlas [Digital atlas]*. Mist. 2018. 24 zhovtnia (In Ukrainian).
 48. *63 studenty navchaiutsia v Harvardskii Litnii Shkoli [63 students are studying at Harvard Summer School]*. Svoboda. 1991. Ch. 144. P. 1 (In Ukrainian).